

Miért és miként bomlott fel a Szovjetunió?

Máig sokakat foglalkoztató kérdés, hogy mi vezetett a Szovjetunió 1991 végén bekövetkező felbomlásához. Sokan sokféleképpen magyarázzák ezt. Már abban is jelentős különbség van köztük, hogy a bomlási folyamat kezdetét mikorra datálják. Azok, akik annak legfőbb okát gazdasági természetűnek tartják, a végjáték nyitányát a felbomlás bekövetkezéséhez képest többnyire évtizedekkel korábbra teszik. Mások visszanyúlnak egészen a Szovjetunió megalapításához, merthogy annak alkotmányos szerkezetében látják a felbomlás legfőbb okát. De találkozni olyan értelmezésekkel is, amelyek a Szovjetuniót alkotó tagköztársaságok közti fokozódó bizalmatlansággal és önzéssel – másképpen fogalmazva: Moszkva redisztribúciós gyakorlatának kudarcával – magyarázzák a szövetségi állam szétesését. Megint mások az erősödő és egyre több területre kiterjedő etnikai ellentétekre vezetnek vissza a történeteket. És persze Mihail Gorbacsov szerepe sem lebecsülendő, aki humanusabb és élhetőbb hétköznapokat ígérő reformjaival jelentősen lazított a politikai rendszer feszes abroncsán, szabad utat engedve ezzel megannyi kezdeményezésnek és megvalósulatlan vágynak.

A rendszer gazdasági teljesítménye

A sokféle magyarázat közül talán a leginkább elterjedt nézet, hogy a Szovjetunió felbomlása végső soron a rendszer gyenge gazdasági teljesítményére vezethető vissza, annak ellenére is, hogy a szovjet gazdaság a második világháború után hosszú időn át képes volt lendületesen növekedni.¹ A növekedés dinamizmusa azonban – a hivatalos adatok tanúsága szerint is – az 1970-es évek közepétől elkezdett csökkenni. A Szovjetunió ugyan még ekkor is növelni tudta termelését, ám a növekedés

* A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., sz.biro.zoltan@btk.mta.hu).

1 1951 és 1961 között a szovjet gazdaság a hivatalos adatok szerint évi 10,3 százalékkal nőtt. Hasonló eredményre jutott Popov és Smeljov 1990-es alternatív számítása is. Ők az évi átlagos növekedést 9,3 százalékon mérték. 1961 és 1971 között azonban már a hivatalos adatok is csak évi 7 százalékos növekedést mutattak ki. Az alternatív számítás szerint ez akkor már nem volt több évi 4,2 százaléknál. A következő évtizedben a hivatalos adat már az 5 százalékot sem érte el, míg Popov és Smeljov szerint az évenkénti átlagos növekedés alig 2,1 százalékra csökkent. Lásd: Ясин, 2002. 61.

üteme egyre inkább lelassult. Míg 1966 és 1970 között a szovjet bruttó hazai termék évente átlagosan 7,8 százalékkal nőtt, addig a következő, kilencedik ötéves terv időszakában már csak 5,7 százalékkal. A tizedik ötéves terv még ennél is gyengébb teljesítménnyel zárult. Az évenkénti átlagos növekedés ekkor már nem volt több 4,3 százaléknál. Ez a folyamat a későbbiekben sem állt le. A szovjet gazdaság az 1980-as évek első felében a hivatalos adatok szerint is már csak évi 3,6 százalékos növekedésre volt képes. Ezzel szemben a Vlagyimir Popov és Nyikolaj Smeljov által 1990-ben készített alternatív számítás már csak 0,6 százalékos növekedést regisztrált. Ugyanakkor a hivatalos adatok még a következő négy évben (1986–1989) is az alternatív számítás eredménye fölött mérték a gazdaság teljesítményét, azt állítva, hogy az évente átlagosan 2,7 százalékos volt. A tényleges eredmény azonban ennél lényegesen rosszabbul alakult. A szovjet gazdaság ugyanis ekkorra már stagnálás közeli állapotba került.²

Párhuzamosan ezzel a gazdaság más fontos mutatói is kezdtek egyre kedvezőtlenebb képet mutatni. Feltűnően lelassult a termelékenység javulása, és egyre inkább megszokottá vált, hogy a szovjet gazdaság egyetlen fontos ágazata sem tudta az elfogadott ötéves tervek alapvető célkitűzéseit teljesíteni. Sem a tizedik (1976–1980), sem a tizenegyedik (1981–1985) ötéves terv idején nem sikerült elérni az ipari termelés növekedésére vonatkozó előzetes elképzeléseket. Míg az előbbi esetben 67 százalékos, addig az utóbbiban 77 százalékos volt a teljesítés szintje. Eközben az elmaradás a mezőgazdaság területén még ennél is nagyobb volt. Míg 1976 és 1980 között az agrártermelés növekedése csak az eltervezett 56 százalékat érte el, addig a következő ötéves terv idején a teljesítés még ennél is kisebb mértékű volt, épphogy elérte a 42 százalékot.³ A nyilvánosságra hozott hivatalos adatok megbízhatóságát lehet ugyan vitatni – mint ahogy vitatják is azt sokan –, mindazonáltal azt az alapvető tény, hogy a szovjet gazdaság növekedése az 1970-es évek közepétől kezdett el lassulni, és ez a lassulás kitarthat a Szovjetunió felbomlásáig, még a hivatalos számsorok is igazolják.

A brezsnyevi „pangás” évtizedeiben főként a mezőgazdaság teljesítménye alakult kedvezőtlenül. Ezért Moszkva egy idő után kénytelen volt gabonaszükségleteinek jelentős részét külső piacokon beszerezni. Ez az import 1973-ban a szovjetunióbeli teljes fogyasztásnak még csak 13,2 százalékát tette ki, ám két évvel később már 24 százalékát. De akadt olyan év is – ilyen volt az 1981-es és az 1984-es –, amikor a szovjet gabonaszükséglet több mint 40 százalékát kellett külföldön megvásárolni.⁴ A mezőgazdaság tartósan nehéz helyzete végső soron abból eredt, hogy évtizedeken át képtelennek bizonyult hatékonyságán javítani. Az ezzel kapcsolatos politikai érzékenységet jól mutatja, hogy még abban a bizalmas kiadványban is, amelyet az 1986 elején üléselő XXVII. pártkongresszus küldötteinek állítottak össze, a szovjet mezőgazdaság termelékenységére vonatkozó adatok csak hozzávetőleges formában szerepeltek. A kötetnek abban a táblázatában, ahol a szovjet

² Уо.

³ Поцелуев, 1997. 413.

⁴ Пихоя, 1998. 508.

és az amerikai mezőgazdaság hatékonyságát vetették össze, az 1980-as évek első felére vonatkozó hazai adatot azzal a homályos fordulattal adták meg, hogy az „kevesebb mint az amerikai 20 százaléka”. De ami még ennél is beszédesebb, az az, hogy ez az adat semmiféle lényegi változást nem mutatott a két évtizeddel korábbihoz képest. Legfeljebb annyi volt a különbség, hogy az 1960-as évek első felére vonatkozó szovjet teljesítményt azzal a nem kevésbé homályos fordulattal írták le, hogy az megfelel „az amerikai körülbelüli 20 százaléknak”.⁵

Ebben az időszakban már nemcsak mennyiségi, de egyre súlyosabb minőségi problémák is felmerültek. Olyannyira, hogy az 1980-as évek elejére az alacsony minőségű termékek és berendezések tömeggyártásában immár a Szovjetunió számított a nemzetközi mezőny éllovasának. Jellemző, hogy miközben az Egyesült Államok a Szovjetuniónál mintegy másfélszer több gabonát tudott betakarítani, aközben Moszkva – szemben nyugati vetélytársával – hatszor több traktort és tizenhatszor több kombájnt gyártott évente. Csakhogy ezek az eszközök rendkívül megbízhatatlanok voltak. A Brezsnyev-korszak végén Szovjetunió-szerte már annyi kombájn várt javításra, mint amennyit az Egyesült Államok – megszokott munkarendjében – hetven év alatt tudott volna csak összeszerelni. Ez a helyzet maga volt a gazdasági abszurditás.

Mindeközben folyamatosan nőtt a kielégítetlen kereslet. Ez GDP-arányosan 1970-ben még csak 4,6 százalékos volt, és még egy évtizeddel később sem változott érdemben. Ám Gorbacsov színrelépésekor már más volt a helyzet. Akkor már ez az arány megközelítette a 8 százalékos és egyre gyorsabban nőtt, és ezért váltott mind általánosabb tapasztalattá az alapvető fogyasztási javak és élelmiszerek szűkülő választéka, sőt nem egy esetben hiánya.⁶ Ráadásul a kiinduló helyzet sem volt különösebben fényes, mivel a kínálat már a romló tendencia előtt is felettébb szerény volt. Mindez odavezetett, hogy a lakosság kényszerű megtakarításai 1970 és 1990 között folyamatosan nőttek, miközben a lakosságnál lévő minden egyes rubelre jutó árufedezet egyre kisebb lett. Míg az utóbbi értéke 1970-ben még 0,62 rubel, addig húsz évvel később már csak 0,13 rubel volt. Vagyis a lakosság minden egyes megtakarított rubeljének ellenértékeként már csak 13 kopejkát érő áru volt forgalomban.⁷

A romló tendenciák súlyosságát mutatta, hogy minderre akkor került sor, amikor a szovjet gazdaság az 1970-es évek két olajárrobbanásának köszönhetően jelentős pótlólagos jövedelemhez jutott. Míg 1970-ben Moszkva olajeladásból származó valutabevétele még kevesebb mint egymilliárd dollár volt, az első árrobbanást követő évben – vagyis 1974-ben – már ennek több mint háromszorosa (3,15 milliárd dollár). A bevételi csúcst az 1981-es év jelentette. Ekkor a Szovjetunió az olajexportból 15,2 milliárd dollárhoz jutott. Ám ennek több mint felét – közel nyolcmilliárd dollárt – étkezési és takarmánygabona, valamint tőkehús vásárlására kellett fordítania. Vagyis hiába nőtt meg jelentősen Moszkva valutabevétele,

5 *Материалы*, 1986. 149.

6 Яник, 2012. 59.

7 Гайдар, 2006. 396.

annak nagy részét kénytelen volt a számára nélkülözhetetlen élelmiszerek és takarmánygabona beszerzésére költeni.⁸ A mezőgazdaság lesújtó állapotát mindennél jobban mutatta az a drámai változás, ahogyan a világ egykor első számú gabonaexportőréből a 20. század végére a világ legnagyobb gabonaimportőre lett. Nem akármilyen változásról volt szó, tekintve hogy az első világháború előtt még az Orosz Birodalom adta el a világpiacon értékesített gabona 45 százalékát, míg hetven évvel később a Szovjetunió már arra kényszerült, hogy a világpiacon forgalmazott gabona 16 százalékának legyen rendszeres vásárlója.⁹

Számos elemzés készült arról, hogy a szovjet gazdaság teljesítménye különböző időszakokban miképp aránylott az amerikaihoz. Az ilyen jellegű számításoknak komoly hagyománya volt mind az Egyesült Államokban, mind a Szovjetunióban, bár az utóbbiban azok eredményét többnyire nem hozták nyilvánosságra. Ez a gyakorlat azonban a Szovjetunió utolsó éveire megváltozott, és hozzáférhetővé vált a két nagyhatalom gazdasági erejét összehasonlító elemzések többsége.¹⁰ Ám azazal, hogy hozzáférhetővé váltak, az is kiderült, hogy nemcsak a szovjet és az amerikai számítások tértek el lényegesen egymástól, de gyakran a különböző szovjet kutatóintézetek eredményei is. Többek között ezért is kelthetett 1990 tavaszán komoly figyelmet Viktor Belkin előadása, aki a Washingtonban rendezett – a szovjet és az amerikai gazdaság teljesítményének összehasonlításával foglalkozó – konferencián ismertette kutatási eredményeit. Ebből az derült ki, hogy a szovjet gazdaság teljesítménye az 1980-as évek végén közel sem volt 64 százaléka az amerikaiak, mint ahogyan azt a korabeli szovjet hivatalos statisztikák állították, hanem legfeljebb csak 14 százaléka.¹¹

A konferencián részt vevő szovjet delegáció több tagja ugyan kétségbe vonta Belkin számításainak megalapozottságát, de hiába ellenkeztek és tartották túlzónak kutatótársuk állításait, egyszer és mindenkorra világossá vált, hogy a hivatalosan hangoztatott szovjet adatok tarthatatlanok. Ezt már Moszkvában sem hagyhatták figyelmen kívül, és ezért még ugyanebben az évben a szovjet statisztikai hivatal, a Goszkomstat felállított egy szakértői csoportot, amelynek az volt a feladata, hogy próbálja hitelt érdemlően összehasonlítani a szovjet és az amerikai gazdaság teljesítményét. Számításaikkal arra a megállapításra jutottak, hogy az egy főre eső szovjet GDP az 1980-as évek végén 37 százaléka volt az amerikaiak, ami egyben azt is jelentette, hogy a szovjet bruttó hazai termék legfeljebb 40 százalékát tette ki az amerikaiak, vagyis durván csak kétharmada volt annak, mint amit addig a szovjet statisztikák állítottak.¹²

8 A Szovjetunió 1973-ban az olajexportból származó valuta több mint 82 százalékát fordította gabona- és tökehusimportra. 1975-ben ez az arány a 90 százalékot is meghaladta. 1979-ben és 1980-ban ez a mutató 40 százalékra mérséklődött, majd 1981 és 1985 között – 1983 kivételével – valamivel 50 százalék fölé stabilizálódott. Славкина, 2002. 143.

9 Гайдар, 2006. 174.

10 A Szovjetunióban különböző korszakokban végzett számítások és összehasonlító elemzések áttekintését lásd: Кудров, 1997. 214–236.

11 Уо. 245.

12 Известия [Izvesztyija], 1990. július 4.

Párhuzamosan ezzel Nyugaton is új lendületet kaptak az összehasonlító kutatások. Ennek szolgáltatta egyik jellegzetes példáját az az ugyancsak 1990-ben elkészült tanulmány, amelyet különböző nemzetközi szervezetek – a Nemzetközi Valutaalap, az OECD és mások – munkatársai készítettek a G7 csoport országainak houstoni találkozója. Elemzésükben arra az eredményre jutottak, hogy az egy főre eső szovjet GDP az 1980-as évek végén mindössze 10 százaléka volt a fejlett országok hasonló mutatójának. A szovjet gazdaság teljesítménye pedig nem volt több az amerikai 8 százalékánál.¹³

Évekkel később – jól mutatva, hogy a szovjet gazdaság ereje körüli viták egyáltalán nem csitultak – egy, az oroszországi liberális reformokat felettébb kritikusán megítélő moszkvai kutatócsoport állt elő új eredményekkel. Ők azonban nem tettek mást, mint hogy párba állították és elemezték a már meglévő hazai és amerikai statisztikákat. Összeállításukból az derült ki, hogy míg 1985-ben a szovjet GDP az amerikai 52 százaléka volt, hat évvel később, a Szovjetunió felbomlásakor már csak 44. A csoport tagjai megpróbálták összehasonlítani a két ország katonai kiadásait is. Álláspontjuk szerint a Szovjetunió 1985-ben bruttó hazai termékének 13 százalékát, míg az Egyesült Államok 6,4 százalékát fordította katonai célokra. Ez a két mutató 1991-re 10,2, illetve 4,9 százalékra csökkent.¹⁴ A számsorok meggyőző erejét azonban gyengítette az a már korábban említett körülmény, hogy a kutatócsoport nem végzett saját számításokat, csak különböző, már meglévő statisztikákat elemzett és helyezett egymás mellé. Kimutatásuk mégsem volt teljesen érdektelen, mert abból – a csoport Szovjetunió iránt érzett jól kivethető nosztalgiája ellenére is – az azért világosan kiolvasható volt, hogy a katonai egyensúly fenntartása lényegesen súlyosabb terhet jelentett Moszkvának, mint Washingtonnak. Ha ehhez még azt is hozzátesszük, hogy a tényleges szovjet gazdasági erő valószínűleg nem az amerikai közel fele volt, mint ahogyan azt a moszkvai kutatócsoport állította, hanem annál kisebb, akkor még inkább nyilvánvalóvá válik a két ország helyzete közti jelentős különbség.

Gorbacsov reformelképzelései: célok és következmények

Mindezek ismeretében nagyon is érthető volt, hogy Mihail Gorbacsov hatalomra kerülésétől kezdve próbálta a Szovjetuniót minél gyorsabban kiszabadítani a fegyverkezési verseny újabb hullámából. Az ugyanis nyilvánvaló volt, hogy a lakosság érdemi életszínvonal-javulása elképzelhetetlen a katonai kiadások jelentős csökkenése nélkül. Gorbacsov persze megtehetette volna, hogy figyelmen kívül hagyja a társadalom növekvő – bár ekkor még látványos elégedetlenséggel nem párosuló – elvárásait. De nem ezt tette, hanem reformokba fogott. Döntése már csak azért is meglepő volt, mert erre sem kiterjedt polgári engedetlenség, sem az erőszakos szervezetek lázadása, sem külföldi beavatkozás, netán vesztes háború nem kényszerí-

13 A jelentés ismertetését lásd: *Свободная мысль*, 1991. 17. szám.

14 Осипов et al., 1997. 21.

tette. A Szovjetunió – gazdasági nehézségei és a lakosság alacsony életszínvonala ellenére is – valószínűleg még hosszú éveken, ha nem évtizedeken át fennmaradhatott volna, ha Gorbacsov és politikai szövetségesei nem fognak olyan, a szovjet típusú társadalmi rendszer keretei között megvalósíthatatlan reformokba, mint amilyenekbe belekezdtek. A reformerek anélkül láttak egyszerre hozzá a gazdasági és a politikai modell átalakításához, hogy határozott és világos elképzelésük lett volna azok sorrendjéről és tartalmáról. Azt a komoly kockázatot jelentő perspektívát pedig végképp nem érzékelték, hogy a kommunista párt hatalmi monopóliumának megszűnése nemcsak a rendszer, de a szovjet államkeret fennmaradását is kétségessé teszi.¹⁵

Elvileg ahhoz, hogy a késői Szovjetunióban átfogó reformfolyamat bontakozzék ki – függetlenül annak végső kimenetelétől –, alighanem három dologra volt szükség. Egyrészt *felismert kényszerekre*, azaz olyan tapasztalatokra, amelyek mindinkább annak belátására készítették a legfelsőbb vezetést, hogy a rendszer alapszerkezetének fenntartása és egyúttal hatékonyságának növelése csak és kizárólag jelentős reformok révén lehetséges. Másrészt a reformokhoz szükség volt megfelelő *politikai erőviszonyokra*, mégpedig az erősen hierarchizált szovjet típusú társadalmak esetében – legalábbis kezdetben – az állampárt legfontosabb döntéshozó testületeiben. Vagyis el kellett érni, hogy a legkülönbözőbb döntési szinteken – első lépésként a legfelsőbb szinten – a reformok iránt elkötelezettek legyenek többségben. Harmadrészt pedig szükség volt hitelesnek tetsző *reformtervekre*, vagyis olyan víziókra és koncepciókra, amelyek meggyőzően rajzolják meg az átalakítás menetrendjét és perspektíváját.

A Szovjetunióban azok után, hogy Gorbacsov került az ország élére, az első feltétel teljesült, merthogy az új pártfőtitkár – ahogy elődei közül már Jurij Andropov is – látta, hogy a rendszer súlyos gondokkal küzd. Vagyis a változtatás feszítő kényszerűségét a pártvezetés csúcsein is érzékelték. Nehéz is lett volna azt nem érzékelné az Egyesült Államokkal folyó sokrétű rivalizálás kudarcain láttán. A két szuperhatalom közti verseny azonban nem csupán politikai, katonai, gazdasági és technológiai szinten folyt, de erkölcsi tekintetben is. Mindkét oldalon megpróbálták ugyanis igazolni, hogy végső soron eldönthető, hogy melyik rendszer az, amelyik a másikkal humánusabb, erkölcsi értelemben magasabb rendű. Két olyan saját világot teremtő rendszerről volt szó, amelyek nem egyszerűen politikai, katonai, gazdasági és technológiai fölényét akarta bizonyítani, bár nyilván azt is, de erkölcsi magasabbrendűségét is. Gorbacsov és politikai szövetségeseinek megjelenésével a szovjet vezetés körében épp ennek az „erkölcsi fölénynek” a bizonyossága vált kétségesé, függetlenül attól, hogy korábban e bizonyosság hol a cinizmus, hol a korlátoltság, hol az önámító fanatizmus bizonyossága volt csupán. Nem véletlen, hogy a gorbacsovi kurzus egyik legfeltűnőbb eleme az erős szociális elkötelezettség volt. Gorbacsov már nagyon korán olyan társadalmi vágyakat és reményeket ébresztett fel, amelyek ugyan messzemenően legitimek voltak, és találkoztak a szovjet társadalom nagy többségének várakozásaival, ám a megvalósításukhoz szükséges források hiányoztak.

15 Шубин, 2006. 12.

A szovjet társadalom életminőségén javítani akaró szándékok azonban világosan jelezték a gorbacsovi reformpolitika „lelkiismereti” problémáját, azt a vonását, hogy a párt vezetése – vagy legalábbis annak Gorbacsovhoz közel álló része – már nem volt hajlandó a súlyos társadalmi problémák megoldását vagy az azok megoldására való törekvést a szebb jövő ígéretével elodáztatni. Anélkül, hogy tekintettel lennének erre a „lelkiismereti” körülményre, aligha érthető meg mindaz, ami a gorbacsovi korszak Szovjetuniójában történt. Már csak azért sem lenne érthető, mivel Gorbacsov és szövetségeseinek színrelépése előtt sem a szovjet típusú társadalmi rendszer, sem a szovjet államkeret nem került olyan nyomás alá – legyen az vesztes háború, az erőszak-apparátusok lázadása vagy jelentős társadalmi tiltakozás –, ami a reformkurzus elindítására kényszerítette volna a szovjet vezetést. A felsoroltak közül egyik sem játszott szerepet abban, hogy a késői Szovjetunióban reformokba kezdtek. Ugyanakkor maguk a reformok nagyon is közrejátszottak abban, hogy olyan, egy idő után kontrollálatlan folyamatok indulhassanak el, amelyek végső soron a szovjet típusú társadalom és a szovjet államkeret felbomlásához vezettek.

Ahhoz, hogy a reformpolitika elindulhasson – mint ahogy erre már korábban utaltunk –, a felismert kényszerűségeken túl szükség volt megfelelő politikai erőviszonyokra is. Ebben a tekintetben Gorbacsov színrelépésekor – köszönhetően Andropov főtitkárként érvényesített jelentős személycseréinek – már távolról sem volt olyan reménytelen a helyzet, mint Leonyid Brezsnyev halálakor. Andropov káderpolitikájának köszönhetően ekkor már nemcsak a változtatás „kényszerei” voltak jelen, de a felső vezetésben egyre nagyobb számban azok a politikusok is, akik képesek voltak azok felismerésére. Ez a politikusi csoport Gorbacsov főtitkárrá választásakor ugyan még a legfelsőbb vezetésben sem alkotott biztos többséget, de annak megteremtése már nem tűnt lehetetlennek. A Konsztantyin Csernyenko helyére lépő új főtitkárnak ezért kezdetben azzal is foglalkoznia kellett, hogy a reformpolitikát támogató többség az állampárt legfontosabb döntéshozó testületeiben kialakuljon és stabilizálódjék. Minthogy azonban maga a „reformkoncepció” is folyamatosan és nemegyszer jelentősen változott, ezt a többséget újra és újra meg kellett teremteni. Ráadásul a reformfolyamat kiteljesedésével a politikai többség fogalma, illetve színtere is folyamatos „mozgásban volt”. Míg a gorbacsovi kurzus elején ez mindenekelőtt a Politikai Bizottságon, illetve a Központi Bizottságon belüli többséget jelentette, addig később – az államhatalmi szervek, a tanácsok szerepének fölértékelődésével, majd a kommunista párttal rivalizáló politikai csoportok megjelenésével – már egészen más szervezetekre vonatkozott. Közeledve az 1980-as évek végéhez, a politikai napirend alakításában már egyre kisebb szerep jutott az állampártnak, így annak belső erőviszonyai is mind kevésbé befolyásolták a politikai folyamatokat. A napirend meghatározása ugyanis fokozatosan átkerült az egyre aktívabbá váló társadalmi szervezetekhez és a születőben lévő pártokhoz.

Ami pedig az átalakítás átfogó terveit illeti: Mihail Gorbacsov és szövetségesei ilyenekkel 1985 tavaszán még nem rendelkeztek. A jövőre vonatkozó elképzeléseik meglehetősen homályosan körvonalazódtak. Azt azonban világosan látták, hogy az ország súlyos gazdasági és társadalmi helyzetbe került, külpolitikai környezete pedig az 1970-es évekhez képest lényegesen kedvezőtlenebbé vált.

Két dologban azonban – legalábbis kezdetben – teljes volt körükben az egyetértés. Egyrészt, hogy gyors és határozott lépésekre van szükség. Másrészt, hogy az első számú célnak a folyamatosan lassuló gazdasági növekedés ismételt felgyorsítását kell tekinteni. Mindez egyértelműen kiolvasható a Központi Bizottság 1985. áprilisi ülésén elmondott főtitkári beszédből.¹⁶ Ez a beszámoló a korai gorbacsovi korszak első átfogó, ugyanakkor jelentős új célokat is kijelölő megnyilatkozása volt. A programadó beszéd a gazdaság intenzív szakaszra történő átállítását és a tudományos-technikai fejlődés eredményeinek minél szélesebb körben való alkalmazását tűzte ki feladatként. A helyzet javításában – az andropovi hagyományok folytatásaként – Gorbacsov is kitüntetett jelentőséget tulajdonított a fegyelem és a rend helyreállításának. Mindebből azonban az is kitűnt, hogy az új vezetés a problémák megoldását ekkor még merőben technikai-technológiai kérdésnek, illetve fegyelmezési ügynek tekintette. Az első gorbacsovi év így jórészt ennek a meggyőződésnek a jegyében telt, és olyan programokat helyezett előtérbe, mint az antialkoholista kampány, a hadiiparban bevált állami minőség-ellenőrzési rendszernek a polgári célú termelésben való alkalmazása vagy a gépipar minden más területet megelőző fejlesztése. Csak ezek kudarca után ért be az a gondolat, hogy a gazdaság alulteljesítésének nem feltétlenül és nem kizárólag gazdasági okai vannak. Ha pedig ez így van, akkor a reformpolitika nem korlátozódhat a gazdasági modell átalakítására, hanem ennél jóval átfogóbb feladatai vannak.

1986 derekától kezdett formálódni az az álláspont, amely – szemben a gazdaság átalakítására koncentráló nézettel – a bajok forrását mindenekelőtt a politikai rendszerben látta, és a megoldást is elsősorban e rendszer átalakításától remélte. Ennek megfelelően a reformokat a lehető legszélesebben értelmezte, és azok komplexitását hangsúlyozta. A demokráciát egyszerre tekintette eszköznek és elérendő célnak. A demokratizálást pedig mint „felülről” és „alulról” egyaránt kibontakozó folyamatot képzelte el. Mindezt úgy, hogy annak eredményeképpen az állampárt fokozatosan veszítse el azt az „univerzális” szerepét, amit a társadalom életében korábban betöltött. Ez egyben azt is jelentette, hogy az államhatalom mind ez idáig formális szerepet betöltő intézményeinek, a tanácsoknak végre valódi politikai tényezővé, a hatalom tényleges birtokosaivá kell válniuk. Túl mindezen, ez az elképzelés kitüntetett jelentőséget tulajdonított a nyilvánosság, a *glasznoszty* megerősödésének is, ahogy az igazságszolgáltatás függetlensége megerősítésének, valamint a szólás-, a lelkiismereti és a gyülekezési szabadság biztosításának is. Egy idő után azonban a reformereknek be kellett látniuk, hogy nincs esély a párton belüli erőviszonyok számukra kedvező átalakítására. A párt vezető testületeiben sikerült ugyan a reformereket többséghez juttatni, de a közel 19 milliós párttagság körében nem. Ezért a reformerek társadalmi támogatás iránti igénye közvetlen politikai szükségletté vált. A szovjet társadalom közéleti aktivitásának felébresztése így már nemcsak elvont cél volt csupán, hanem egyben nélkülözhetetlen taktikai elem is. Olyan politikai eszköz, amely segített abban, hogy a párton belül uralkodó konzervatív érzület ne válhasson a reformok kerékkötőjévé. Ez a

16 Lásd: Gorbacsov, 1985.

párton kívüli szövetségkeresés azonban hosszabb távon azt eredményezte, hogy az ekkor színre lépő, politikailag megszerveződő csoportok egy idő után már nemcsak a párt konzervatív szárnya ellen voltak képesek egyre hatékonyabban fellépni, de a gorbacsovi reformerek ellen, sőt már maga a szovjet típusú társadalmi rend és a szovjet államkeret ellen is.

Nemzeti mozgalmak a perifériákon

Mihail Gorbacsov és politikai szövetségesei lépésről lépésre veszítették el a politikai folyamatok feletti ellenőrzésüket. Ennek számos oka volt. Közülük talán a legfontosabb, hogy a különféle politikai csoportok és irányzatok megjelenésével a közéleti kezdeményezés a kommunista párttól egyre inkább átkerült hozzájuk, és a szovjet belső periférián időközben megjelenő különböző nemzeti mozgalmakhoz. Utóbbiak aktivizálódása nem volt előzmény nélküli. A szovjet nemzetiségi politika feszültségei már jóval korábban, már a Brezsnyev-korszakban is megmutatkoztak, de akkor még epizódszerűek maradtak. Ilyen korai válságjelzőnek bizonyult a grúz diákok 1978-as tüntetése Tbilisziben. Tiltakozásuk kiváltója az 1977. évi új szovjet szövetségi alkotmányhoz igazodó új grúziai alaptörvény nyelvhasználatra vonatkozó – a nemzeti nyelv korábbi státuszát megváltoztató – passzusa volt. Ám a grúzok ragaszkodtak nyelvükhöz, és ezért tüntetni is hajlandóak voltak. A tbilisi egyetem diákjai által szervezett többezres tüntetés elérte célját, és az új tagköztársasági alkotmányban változatlanok maradtak a nyelvhasználatra vonatkozó korábbi szabályok.

Az eset azonban rávilágított arra, hogy a Szovjetunióban még messze nem jött létre az az „új történelmi közösség”, a „szovjet nép”, amelyben a különböző nemzetiségek „monolit egységgé” forrtak, miként azt a kor propagandája hajtogatta. A kommunista párt vezetői hiába állították az „új történelmi közösség” létrejöttét – a valóság ellenállt ennek. Ugyanakkor Brezsnyev és társai az 1970-es évek elejétől nemcsak a nemzeti ellentétek és különbségek eltűnéséről szónokoltak, de az egyes tagköztársaságok fejlettségi szintje közti eltérések megszűnéséről is. Ennek hangoztatására azért volt szükség, hogy kijelenthető legyen: ezentúl a szovjetunióbeli beruházási politikát kizárólag a gazdasági célszerűség határozza meg, vagyis immár nem kell tekintettel lenni a szövetségi állam különböző régiói közti fejlettségi különbségekre, merthogy ilyenek lényegében nincsenek.¹⁷

A következő jele annak, hogy nincs minden rendben a szovjet nemzetiségi politikával, 1986 decemberében a kazah tagköztársaság fővárosában, Alma-Atában (ma: Almati) mutatkozott meg. A több napon át tartó tüntetésekre annak nyomán került sor, hogy Gorbacsov leváltotta a kazah kommunista párt idős, a brezsnyevi generációhoz tartozó első titkárát, Gynmuhamed Kunajevet, és helyére egy orosz pártbürokratát ültetett. Gennagyij Kolbin kinevezése éles ellentétben állt az a Szovjetunió-szerkezetet követett gyakorlattal, hogy az első számú helyi pártvezető mindig a tagköztársaság többségi nemzetéből került ki, és csak a második ember

¹⁷ Boffa, 1996. 86.

volt orosz. Ennek a szabálynak a megszegése ezeket – főként fiatalokat – vitt ki az utcára. A tiltakozókkal azonban a helyi, nem orosz elit többsége is egyetértett, már csak azért is, mert ez a moszkvai döntés épp az ő karrierlehetőségeiket korlátozta. Ugyanakkor ez a háttérből a helyi elit által is támogatott tiltakozási hullám, illetve az annak megismétlődésétől való moszkvai félelem megővta a kazah politikai vezetést attól, hogy az üzbeGISztánihoz hasonló eljárás induljon ellenük, mint ahogy az történt a korrupt taskenti pártvezetéssel még Jurij Andropov főtitkársága idején.¹⁸

Az alma-atai események után az újabb „etnikai bomba” 1988 februárjában robbant, ezúttal a Kaukázusban. Ekkor került felszínre a két kaukázusi köztársaság, az örmény és az azerbajdzsáni konfliktusa az utóbbihoz tartozó Hegyi-Karabah miatt. Az örmény többségű, de Baku felügyelete alatt álló autonóm terület Örményországhoz történő csatolását a jereváni vezetés már Gorbacsov főtitkársága előtt is többször kezdeményezte, de kérése mindig elutasításra talált. Az új, a helyi eliteknek a korábbiaknál több szabadságot biztosító gorbacsovi kurzus azonban azt a benyomást keltette, hogy a megváltozott körülmények között nagyobb esély lehet az autonóm terület helyzetének rendezésére. Moszkva azonban továbbra sem mutatott kellő rugalmasságot. Érzéketlensége azzal a következménnyel járt, hogy rövid időn belül látványosan megerősödött az örmény nemzeti mozgalom. Követelései – a Hegyi-Karabahhoz történő egyesülés és a Moszkvával szembeni engedetlenség – egyre népszerűbbekké váltak. Az örmény értelmiségiek által alapított Karabah Bizottság – annak ellenére is, hogy Moszkva hosszú időn át nem ismerte föl az azeri-örmény ellentét súlyát, és halogatta a Karabahhoz kapcsolatos döntést – éveken át bízott abban, hogy a szovjet vezetés képes és kész elfogulatlan döntőbíróként közreműködni a konfliktus feloldásában. Moszkva azonban nem volt könnyű helyzetben. Az azeriek ugyanis az örményeknek kedvező minden lépésre azonnal és egyre agresszívbabban – nemegyszer véres örményellenes pogromokkal – reagáltak. És ezzel beindult a megállíthatatlan erőszakspirál.¹⁹

A karabahi helyzet elmérgesedésével párhuzamosan Szovjetunió-szerte újabb és újabb etnikai konfliktusok törtek felszínre: előbb az üzbeGISztáni Ferganában (1989. június 4–12.),²⁰ majd a kazahsztáni Novij Uzenyben (1989. június

18 Шубин, 2006. 12. Beszédés, hogy a Kazah SZSZK Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége csak a történetek után három és fél évvel vonta meg az 1986-os alma-atai zavargások tanulságait és hozta meg ezzel kapcsolatos határozatát (Постановление Президиума Верховного Совета Казахской ССР от 24 сентября 1990 г. № 268-XII «О выводах и предложениях Комиссии по окончательной оценке обстоятельств, связанных с событиями в городе Алма-Ате 17–18 декабря 1986 года»).

19 Az azeri-örmény konfliktus történetének részletes bemutatását lásd: De Waal, 2003. A szovjet vezetés a mindjobban elmélyülő konfliktus során jószerevével csak arra volt képes, hogy különleges igazgatást vezessen be az Azerbajdzsánhoz tartozó, ám örmény többségű Hegyi-Karabahban (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 января 1989 г. № 10017-XI «О введении особой формы управления в Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР»).

20 ÜzbeGISztán keleti részének több városában, köztük Ferganában összeütközés történt üzbégek és meszheti törökök között. A napokon át tartó erőszakhullámot egy piaci vita váltotta ki. A térségben idegennek számító meszheti törököket – minden bírói végzés nélkül – még 1944-ben telepítették ki Grúzia déli részéből Közép-Ázsiába. 1989 nyarára egyre feszültebbé vált viszonyuk a Fergana-medencében őshonos üzbégekkel, és egyre határozottabban követelték kaukázusi lakhelyükre való visszatérésük engedélyezését. A véres konfliktus nyomán lépéskényszerbe került a szovjet központi vezetés, így rövid időn belül a

17–19.),²¹ amit a Grúziához tartozó abház fővárosban, Szuhumiban (1989. július 15–16.)²² kirobbant összetűzések folytattak. Ezt követte a grúzoktól több jogkört követelő oszétok és az ellenük felvonuló grúzok konfliktusa a déloszét fővárosnál, Chinvalinál (1989. november 23.).²³ Majd a következő évben már a kirgíziái Oson (1990. június 4–11.)²⁴ volt a sor. E történések közös jellemzője, hogy kiváltójuk nem a szövetségi központtal fennálló valamilyen konfliktus volt, de még csak nem is olyan összeütközés, amelyben az egyik oldalon a szovjet belső periferián élő oroszok álltak volna, míg a másikon valamilyen nemzeti kisebbség. Ezekben az esetekben kivétel nélkül egymás mellett élő etnikai közösségek kerültek összeütközésbe egymással, hol korábbi sérelmek, hol banális utcai perpatvar, hol pedig valamilyen szűkös erőforrás – például a víz – elosztása miatt.

Akadtak olyan konfliktusok is, amelyek háttérében ugyan két etnikai közösség vitája állt, de mégsem közvetlen összeütközésük következménye volt a véres konfliktus, hanem a rendet helyreállítani akaró szövetségi erők brutális fellépése eredményezte azt. Ez történt Tbilisziben (1989. április 9.), amikor a parlament épületénél a több napon át nemzeti jelszavakat skandáló tüntetőket katonák és rohamrendőrök kergették szét. A durva tömegoszlatás eredményeképpen huszonegyen veszítették életüket és százhuszonheten sebesültek meg.²⁵ Hét hónappal később a moldáviai Kisinyovban (1989. november 7–10.)²⁶ került sor hasonló, több napig tartó utcai zavargásokra. A konfliktus azzal vette kezdetét, hogy nemzeti érzelmű

Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége parlamenti bizottságot állított föl a meszheti törökök helyzetének rendezésére (lásd: Записка Р. Н. Нишанова и Г. С. Таразевича от 20 июня 1989 г. «Об образовании депутатской комиссии по проблемам турко-месхетинского населения». In: *Распад СССР*, 2016. т. 1. 401.). A meszheti törökök sorsára és rehabilitálására vonatkozóan lásd: Бурай, 1994.

21 A kazahsztáni Novij Uzenyben kazahok és a második világháború idején a térségbe telepített kaukázusi leszármazottai keveredtek konfliktusba. Összeütközésük halálos áldozatokkal is járt, ám az áldozatok pontos száma máig ismeretlen. A rendet a helyi különleges rendeltetésű erők – harckocsikat és helikoptereket is bevetve – állították helyre. *Россия. Хроника основных событий*, 2002. 675.

22 Az abházok és grúzok fegyveres összeütközését az váltotta ki, hogy a tbiliszi egyetem az abház fővárosban, Szuhumiban kihelyezett tagozatot kívánt nyitni. Ezt az abházok az autonóm köztársaság életébe való durva beavatkozásnak tekintették. A terv elleni heves tiltakozás rövid időn belül abházok és grúzok fegyveres konfliktusába torkollt. *Россия. Хроника основных событий*, 2002. 676.

23 Válaszul arra, hogy 1989. november 10-én a Déloszét Autonóm Terület képviselő-testülete határozatban mondta ki a Grúziához tartozó országrész adminisztratív státuszának autonóm köztársasággá emelését, grúz nacionalisták több tízezres csoportja indult el a déloszét főváros felé, hogy az ott élőket „jobb belátásra bírja”. Az ügynevezett „chinvali menetelés” vált a grúzok és az oszétok egyre véresebbé váló szembenállásának nyitányává. A déloszét képviselő-testület határozatát lásd: Решение Совета народных депутатов Юго-Осетинской автономной области от 10 ноября 1989 г. «О повышении статуса Юго-Осетинской автономной области». In: *Распад СССР*, 2016. т. 1. 252.

24 A dél-kirgíziái városban a már hosszú idő óta egymás mellett élő üzbegek és kirgizek csaptak össze a térségben szűkösen rendelkezésre álló víz használata miatt. A napokon át tartó véres konfliktusnak a hivatalos adatok szerint száznolcvanhatan estek áldozatául. Az eset tanulságait a központi hatalom az alábbi határozatában vonta meg: Постановление Совета Национальностей Верховного Совета СССР от 26 сентября 1990 г. № 1683-I «О событиях в Ошской области Киргизской ССР». In: *Ведомости СНД и ВС СССР*, 1990. № 40. 804.

25 A tbiliszi események részleteire vonatkozóan lásd: Вачнадзе–Гурули, 2015. 242–243.

26 1989. november 7-én nemcsak Kisinyovban zavarták meg a „Nagy Októberi Szocialista Forradalomról” való hivatalos megemlékezést, de a grúz és az örmény fővárosban is. Conte, 1994. 282.

tüntetőik megzavarták a kor legnagyobb becsben tartott szovjet ünnepét, majd néhány nappal később tömegek vonultak utcára a november 7-én letartóztatottak szabadon engedését követelve. Ezúttal is a szövetségi központ ellenőrzése alatt álló karhatalmi erők „teremtettek rendet”, ám anélkül, hogy fellépésük halálos áldozatokkal járt volna.

De akadt példa arra is, hogy két egymás mellett élő etnikai közösség véres konfliktusa előzte meg a központi hatalom nem kevésbé véres beavatkozását. Ez történt Bakuban, ahol előbb a helyi rendvédelmi szervek tétlensége mellett napokon át tartó – többtucatnyi áldozattal járó²⁷ – örményellenes pogromra került sor (1990. január 13–19.). Majd miután azok befejeződtek, az indulatokat felszító és az erőszakot a háttérből irányító azeri Népfront aktivistái hívták utcára a főváros lakóit, hogy tüntessenek a Karabah-kérdést megoldani képtelen helyi kommunista vezetés ellen, követelve azonnali távozását. A rendet ezúttal is a Bakuba bevonuló szövetségi erők – a Kaukázusontúli Katonai Körzet katonái – állították helyre (1990. január 19–20.). Beavatkozásuk nyomán több mint százán veszítették életüket.²⁸ Alig egy hónappal később a tadzsik fővárosban, Dusanbében (1990. február 12–13.) szabadultak el az indulatok. A köztársasági pártvezetés távozását követelő és az orosz kisebbséget fenyegető tüntetőket ezúttal is a szovjet hadsereg erői verték szét. A tömegoszlatás során tizenöten haltak meg és száznyolcan szenvedtek sebesülést.²⁹

A véres lajstrom közös tanulsága, hogy az említett konfliktusok közül egy sem volt olyan, amely közvetlen fenyegetést jelentett volna a szövetségi államra. Ezek ugyanis nem szecessziós mozgalmak voltak. Céljuk nem a Szovjetunióból való kiválás volt, hanem többnyire különböző etnikai közösségek közti korábbi konfliktusok rendezése. Áttételesen persze szerepet játszottak a bomlási folyamatban, hiszen a szövetségi központ figyelmét és erőforrásainak egy részét lekötötték, miközben eszkalálódásuk Moszkva súlyos presztízsveszteségével járt, tovább gyengítve ezzel a központi hatalom tekintélyét és erejét.

Önállósodási törekvések

A Szovjetunió egységét fenyegető igazi kihívást nem ezek a történések jelentették, hanem a szövetségi köztársaságok egy részében jelentkező önállósodási törekvés. A szovjet szövetségi államot alkotó köztársaságok némelyike 1988 ősztől kezdte kinyilvánítani *szuverenitását*. Ezt elsőként az észti Legfelsőbb Tanács tette meg.³⁰

27 Különböző források 48–66 közé teszik az áldozatok számát. Thomas de Waal 90 áldozatról tud (De Waal, 2003. 6. fejezet), míg az örmény források ennek többszöröséről számolnak be (Human Rights Watch, 1995. <https://www.hrw.org/reports/1995/communal/>).

28 Conte, 1994. 283.

29 *Россия. Хроника основных событий*, 2002. 683.

30 Lásd: Декларация Верховного Совета Эстонской Советской Социалистической Республики от 16 ноября 1988 г. «О суверенитете Эстонской ССР». In: *История современной России*, 2011. ч. 1. 385–386.

Példáját rövid időn belül számos tagköztársaság követte. Ezek a politikai nyilatkozatok és helyi alkotmánymódosítások a szövetségi szintű törvények és rendeletek elsőbbségét próbálták megtörni. Mindez azonban ekkor még nem jelentette a szovjet szövetségi államkeret felmondását is. Ez a folyamat csak később, 1990 tavaszán, az első *függetlenségi* nyilatkozatok közreadásával indult el.³¹ Am hiába váltak egyre radikálisabbá a deklarációk, 1991 szeptemberéig – a három balti állam Szovjetunióból történő kiválásáig – egyetlen esetben sem érték el céljukat.³² A szuverenitási, majd függetlenségi nyilatkozatok ugyanis önmagukban nem tették függetlenné az önállóságukat bejelentő szovjet tagköztársaságokat. Ezen a helyzeten érdemben az sem tudott változtatni, hogy a Szovjetunióból való kiválás mellett döntő köztársaságok nemzeti elitje 1991 elején – elsőként Litvánia február 9-én, majd Lettország és Észtország március 3-án, míg Grúzia március 31-én – népszavazással próbálta megerősíteni korábbi döntését. Ezek a referendumok kivétel nélkül igen magas részvétel mellett a függetlenségpártiak döntő fölényét hozták.³³ Ettől azonban a helyzet jogi vonatkozásban mit sem változott. Ugyanakkor az egymást követő referendumok azt mégiscsak világosan jelezték, hogy a szövetségi központ periféria fölött gyakorolt ellenőrzése egyre inkább elenyészik.

Mind a szuverenitás, mind a függetlenség bejelentésében a balti államok és Grúzia jártak elől. És ez nem volt véletlen. Ezek az államok voltak a Szovjetuniónak azok a területei, ahol az önálló államiság nem túl távoli emléke, illetve a nemzeti identitás ereje viszonylag könnyen volt „mozgósítható” az önállóvá válást célként kitűző politika érdekében. Moszkva számára azonban nem csak a balti államok és Grúzia jelentettek problémát. Az 1980-as évek végére már súlyos feszültségek terheltek a szövetségi központ és Örményország, valamint Moldávia viszonyát is. Ezekben az esetekben az ellentétek mindenekelőtt a szóban forgó köztársaságok területi problémáiból adódtak. Örményország – mint ahogyan erről már szó volt – az Azerbajdzsántól visszakövetelt örmény többségű Hegyi-Karabah, míg Moldávia a tőle elszakadni próbáló Transznisztria miatt került a szövetségi központtal konfliktusba.

Moszkva többféle módon is próbálta fékezni a szovjet belső periféria önállósodási törekvéseit. Mindenekelőtt jogi eszközökkel élt. Ez azt jelentette, hogy minden egyes szuverenitási, majd függetlenségi nyilatkozat után a szövetségi központ igyekezett gyorsan és határozottan reagálni, azonnal kimondva a deklarációk alkotmányellenességét. A korszak legfőbb szövetségi törvényhozó testülete, a Szovjetunió Népképviselőinek Kongresszusa, illetve annak folyamatosan ülésező

31 Lásd: Акт Верховного Совета Литовской Республики от 11 марта 1990 г. «О восстановлении независимого Литовского Государства». In: Советская Литва, 1990. március 13.

32 A három balti állam függetlenségét a Szovjetunió 1991. szeptember 6-án ismerte el. Ez egyben Szovjetunióból való kiválásukat is jelentette. Шахрай–Попов–Яник, 2012. 257.

33 Litvániában 84,7 százalékos részvétel mellett a szavazók 90,2 százaléka támogatta az ország függetlenségét. Lettországbán 87,6 százalékos volt a részvétel. A függetlenség helyreállításával a népszavazáson részt vevők 73,6 százaléka értett egyet. Észtországban 82,2 százalékos részvétel mellett a polgárok 77,8 százaléka támogatta az ország függetlenségének helyreállítását. Grúziában a szavazásra jogosultak 90,5 százaléka vett részt a referendumon. A függetlenség helyreállítását a polgárok 98,9 százaléka támogatta. Шахрай–Попов–Яник, 2012. 217., 220.

szerve, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa sorra adta ki semmisségi határozatait.³⁴ A szövetségi központ azonban nem érte be ennyivel, és megpróbált más módon is gátat vetni az elszakadási folyamatnak. Moszkva ilyen eszközként vetette be a szövetségi központnak alárendelt – az első szuverenitási nyilatkozatok megszületése után nem sokkal felállított – különleges rendeltetésű belügyi csapatokat. Bevetésüket a gorbacsovi „centrum” annak ellenére is gyorsan keresztül tudta vinni, hogy ehhez módosítani kellett a szövetségi alkotmányt. Ezek a különleges rendeltetésű erők később számos, a szovjet belső periférián kibontakozó konfliktusban játszottak majd fontos – nem egy esetben dicstelen – szerepet. Ugyancsak a Szovjetunió egyben tartását és a szovjet típusú társadalmi rend megőrzését célozta az SZKP KB Politikai Bizottságnak az az 1989 augusztusában hozott döntése, amellyel az Államvédelmi Bizottság, a KGB keretei között fölállította az úgynevezett alkotmányvédelmi részleget.³⁵

Ezzel azonban még távolról sem merült ki a hatalmi eszközök „repertoárja”. A szövetségi központ ugyanis nemcsak az erőszak-apparátusok megerősítésével és a függetlenségi nyilatkozatok érvénytelenítésével próbálta elejét venni a mindinkább elmélyülő válságnak. A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa – elsősorban a litvániai események hatására – 1990 áprilisában elfogadott egy új, a Szovjetunióból való kiválást szabályozó szövetségi törvényt is.³⁶ Gorbacsov és környezete ugyanis – érzékelve a balti államok egyre radikálisabbá váló álláspontját – folyamatosan kereste azokat a megoldásokat és eszközöket, amelyek segítségével lassíthatta volna a tagállamok kiválását és a szövetségi állam szétesését. Ehhez tűnt hatékony eszköznek a fenti törvény is, amely bonyolult eljárásrendjével és különböző átmeneti időszakokat előíró szabályaival hosszan elhúzódó – gyakorlatilag megvalósíthatatlan – folyamattá tette a kiválást. Moszkvának azonban még ezen túl is voltak olyan gyorsan alkalmazható módszerei, amelyeket mindenekelőtt a kis balti köztársaságok megfégyelmzésére tudott bevetni. Ilyen eszköz volt az az ultimátum is, amelyet rövidebb idővel a kilépési folyamatot szabályozó törvény elfogadása után – az akkor már a szovjet államelnöki posztot is betöltő – Mihail Gorbacsov és a szövetségi miniszterelnök, Nyikolaj Rizskov tett közzé. A szövetségi központ vezetői 1990 áprilisában azzal fenyegették meg nyilvános üzenetükben a litván vezetést, hogy amennyiben az nem vonja vissza függetlenségi nyilatkozatát, gazdasági blokádot

34 A Litvánia függetlenségének kinyilvánítását követő negyedik napon, 1991. március 15-én a Szovjetunió Népképviselőinek III. (rendkívüli) Kongresszusa határozatban mondta ki a litván Legfelsőbb Tanács függetlenségi nyilatkozatának érvénytelenségét. Lásd: Постановление Съезда народных депутатов СССР от 15 марта 1990 г. № 1366-1 «В связи с решениями Верховного Совета Литовской ССР от 10–12 марта 1990 года». In: Ведомости СНД и ВС СССР, 1990. № 12. 194. A szövetségi központ hasonlóképpen járt el a többi függetlenségi nyilatkozat esetében is.

35 Lásd: Выписка из Протокола № 164 заседания Политбюро ЦК КПСС от 11 августа 1989 г. № 164-87 «О создании в КГБ СССР Управления по защите советского конституционного строя». In: Распад СССР, 2016. т. 2. 231.

36 Lásd: Закон СССР от 3 апреля 1990 года «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР». In: Ведомости СНД и ВС СССР, 1990. № 15. 250.

léptetnek életbe a rebellis köztársasággal szemben.³⁷ Az egyenlőtlen erőviszonyok ellenére a kis balti állam egészen június közepéig kitartott, de végül mégiscsak arra kényszerült, hogy bejelentse, hajlandó a függetlenségi nyilatkozat hatályát száz napra felfüggeszteni, amennyiben megszűnik a blokádnak, és megkezdődnek a tárgyalások Moszkvával.³⁸

A központi hatalom helyzetét nehezítette, sőt lényegében reménytelenné tette, hogy mindhárom szovjet szövetségi alkotmány, vagyis mind az 1924-es, mind az 1936-os, mind pedig a peresztrojka idején is érvényben lévő 1977-es tartalmazta azt a megfogalmazásban is lényegében változatlan kitétel, ³⁹ miszerint „Valamennyi szövetségi köztársaság megőrzi a Szovjetunióból való szabad kiválás jogát”. Ráadásul ez a megfogalmazás szerepelt a szovjet szövetségi államot létrehozó 1922-es megállapodásban is.⁴⁰ A szabad kiválás joga azonban mindaddig, amíg a Szovjetuniót alkotó tagköztársaságok élén ugyanannak a pártnak a tagjai álltak, akiknek közös célja a szovjet államkeret megőrzése volt, nem jelentett kockázatot. Ám azzal, hogy a társadalmi aktivitás felébresztésével különböző civil szerveződések, majd pártok jöttek létre, a köztársaságok kommunista pártvezetői is egyre nehezebb helyzetbe kerültek. A helyi politikai közösség támogatását ugyanis egyre nehezebben lehetett anélkül megőrizni, hogy ne váltak volna maguk is köztársaságuk önállóvá válásának híveivé. Ez a folyamat eltérő gyorsasággal ment végbe az egyes tagköztársaságokban. A Szovjetunió fejlettebb részein – mindenekelőtt a Baltikumban – gyorsabban, míg másutt – például a közép-ázsiai köztársaságokban – lassabban. Azzal, hogy az egységes állampárti abroncs összetartó ereje gyengülni kezdett, megnyílt az út a Szovjetunióból való kiválás előtt is. Ezt a folyamatot a gorbacsovi vezetés ugyan próbálta különböző eszközökkel megakadályozni, de csak a lassítására volt képes. A kommunista párt hatalmi monopóliumának megingása „beélesítette” a tagköztársaságokat megillető szabad kiválási jogot. Ezt a felrobbanni készülő „bombát” – a nyers erőszak alkalmazásán túl – csak egyféleképpen lehetett volna „hatástalanítani”, ha sikerült volna közös politikai akarattá tenni a Szovjetunió egyben tartását. Erre azonban a súlyosbodó ellátási gondok és más erősödő válságjelenségek miatt egyre kisebb volt az esély.⁴¹

A Litvánia elleni gazdasági blokádnak felfüggesztése után fél évvel, 1991 elején ismét kiéleződött a szövetségi központ és a perifériák konfliktusa. Gorbacsov ugyanis – konzervatív környezetére hallgatva – január 10-én újra ultimátumban szó-

37 Lásd: Послание Президента СССР и Председателя Совета Министров СССР от 13 апреля 1990 г. № 47 «В Верховный Совет Литовской ССР, Совет Министров Литовской ССР. In: Ведомости СНД и ВС СССР, 1990. № 17. 283.

38 Шахрай–Попов–Яник, 2012. 81.

39 Az egyedüli különbség csak az volt, hogy míg az 1924-es és az 1977-es alkotmányban szövetségi köztársaságokról, addig az 1936. évben szovjet köztársaságokról volt szó. Az eltérő jelzőhasználat azonban mindkét esetben a Szovjetuniót alkotó tagköztársaságokat jelölte. A három szovjet szövetségi alkotmány szabad kiválásra vonatkozó rendelkezését lásd: Распад СССР, 2016. т. 1. 87–88.

40 Уо. 87.

41 A Szovjetunió felbomlásával összefüggő jogi és nemzetközi jogi problémákra vonatkozóan lásd: Кремнев, 2005.

lította fel Vilniust a szövetségi alkotmány hatályának haladéktalan helyreállítására.⁴² Ezzel párhuzamosan utasítást adott a szovjet honvédelmi és belügyminiszternek, valamint a KGB elnökének, hogy szükség esetén erőszakkal kényszerítsék ki a szövetségi központ követelésének teljesítését. Miután a litván vezetés elutasította az ultimátumot, a szövetségi erők akcióba léptek. A meglehetősen átlátszó koreográfiajú művelet – amit a Moszkva támogatásával felállított litván Társadalmi Megmentés Bizottsága és a törvényes rend helyreállítását követelő helyi lakosság állítólagos kérésére hajtottak végre – csúfos kudarccal zárult, és ismételten kiélezte nemcsak Moszkva és a balti köztársaságok viszonyát, de súlyosan megterhelte a Gorbacsov vezette szovjet szövetségi központ és a Borisz Jelcin irányította orosz tagköztársaság kapcsolatát is.

Jelcin, aki akkor még csak az orosz Legfelsőbb Tanács, a kor parlamentjének elnöki tisztét töltötte be, a véres vilniusi incidenst követő napon Tallinnba utazott, ahol – Oroszország szolidaritásáról biztosítva őket – találkozott a három balti köztársaság vezetőivel. A találkozó után kiadott közös nyilatkozatban a négy szovjet szövetségi köztársaság kölcsönösen elismerte egymás szuverenitását. Az orosz vezető azonban nem érte be ennyivel, és a *Szovjetszkaja Esztonyija* című lapban felszólította a balti tagköztársaságokban állomásozó orosz katonákat, hogy „ne vegyenek részt népellenes akciókban”, míg a térségben élő oroszokat arra kérte, őrizték meg „józanágukat”.⁴³ Eközben a beavatkozást elrendelő Gorbacsov felettébb kínos helyzetbe került a halálos áldozatokkal is járó incidens miatt. A szovjet rendszer humanizálását meghirdető vezető, hogy mentse a még menthetőt, jobb híján arra hivatkozott, hogy maga is csak utólag értesült az erőszakba torkolló katonai akcióról, ezért nem is felelős azért.⁴⁴

A szövetségi központ litvániai beavatkozása komolyan elgondolkodtatta az orosz vezetést is. A katonák bevetése ugyanis világossá tette, hogy a szovjet államfő és konzervatív környezete kész a tagállamok függetlenedési törekvéseinek erőszakos elfojtására is. Ebben a helyzetben jelentette be az orosz parlament, hogy immár elkerülhetetlen az önálló orosz hadsereg felállítása. A nyilatkozatot ugyan akkor még nem követték tettek, ám a bejelentés így is politikai bombaként robbant. A vilniusi eseményeknek lett még egy fontos következménye. A szövetségi központ erőszakos megoldási kísérlete után a tagköztársaságok elkezdtek elmélyíteni és kiszélesíteni egymás közötti kapcsolataikat. Ennek a folyamatnak a kulcsszereplőivé a Szovjetuniót 1991 végén felbomlasztó három szláv köztársaság – Oroszország, Ukrajna és Fehéroroszország –, továbbá Kazahsztán váltak.

42 Lásd: Обращение Президента СССР от 10 января 1991 г. № ОП-1304 «К Верховному Совету Литовской Советской Социалистической Республики». In: Ведомости СНД и ВС СССР, 1991. № 3. 74.

43 *Советская Эстония*, 1991. január 15.

44 Шахрай-Попов-Яник, 2012. 210. Ugyanakkor figyelmet érdemlő, hogy Borisz Jelcin, Gorbacsov legfőbb politikai ellenfele nem a szovjet elnököt, hanem a KGB vezetőjét, Vlagyimir Krjucskovot tette felelősé a vilniusi incidensért. Jelcin ezzel kapcsolatban megjegyzését Giuseppe Boffa idézi könyvében. Boffa, 1996. 224.

Az erőszakos forгатókönyv kudarca után Gorbacsov újabb, ezúttal politikai manőverbe fogott. 1991 elején sikerült elérnie, hogy a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa népszavazást írjon ki a szövetségi rendszer egyben tartásáról. Egyúttal sikerült elfogadtatnia a referendum hosszú és sokat ígérő kérdését, amely arra várta a választ, hogy „Szükségesnek tartja-e Ön a Szovjetunió mint egyenlő, szuverén köztársaságok megújított szövetségének fenntartását, amelyben valamennyi nemzeti-séghez tartozó személy jogai és szabadsága teljes mértékben érvényesülhetnek?”.⁴⁵ Az 1991. március 17-re kitűzött népszavazás megtartását azonban a balti köztársaságok mellett Moldávia, Grúzia és Örményország is bojkottálta. Ám ott, ahol azt lebonyolították, a résztvevők több mint háromnegyede – 76,4 százalék – igennel szavazott.⁴⁶ Az ukránok, akik nyolc hónappal később újabb, a Szovjetunió felbomlása szempontjából sorsdöntő népszavazáson nyilvánítanak majd véleményt, ekkor még többségükben a szövetségben való maradás mellett voksoltak. A Gorbacsov kezdeményezte márciusi referendum nemcsak kérdésfeltevésében volt megtévesztő, de manipulált volt az a mód is, ahogyan a népszavazás eredményét értékelték. A szövetségi szintű összesítéssel nyert végeredményt annak kritikusai joggal hasonlították ahhoz az abszurd eljáráshoz, amikor egy kórterem betegeinek átlaghőmérsékletéből próbálnának következtetést levonni a kívánatos terápiára vonatkozóan. Politikailag korrekt és eligazító megoldás ugyanis az lett volna, ha az eredmény összesítésére az egyes tagköztársaságok szintjén került volna sor, mert az egyértelművé tette volna, hogy mely tagállamok szerettek volna a szovjet államkereten belül maradni és melyek nem.

A tavaszi népszavazás, ha nem is oldotta meg a szövetségi rendszer problémáját, arra azonban mégiscsak jó volt, hogy némi haladékot adjon a Szovjetunió egyben tartásán dolgozó politikusoknak. A szovjet államkeret megőrzése ugyanis ekkor még nem tűnt reménytelennek, noha az is nyilvánvaló volt, hogy ehhez feltétlenül újra kell szabályozni a szövetségi központ és a tagköztársaságok közti viszonyt. Ez a munka, ami utóbb *novo-ogarjevói folyamat*ként vált ismertté, május végén el is kezdődött, és a nyár közepére meg is hozta eredményét. Július végére ugyanis elkészült az az új, kompromisszumos szövetségi szerződéstervezet, amely az addigi szövetségi jogkörök egy részét a tagköztársaságokhoz rendelte.⁴⁷ Ez az új helyzet azonban elfogadhatatlan volt a szövetségi elit konzervatív csoportjai számára. Az új szövetségi szerződés ünnepélyes aláírásának 1991. augusztus 20-ra történő kitűzése épp ezért vált utóbb az egyik legfontosabb okává annak, hogy a konzervatív tábor nem halogatta tovább a Gorbacsov elleni fellépést.⁴⁸

Az augusztusi puccskísérlet azonban – ellentétben irányítóinak szándékával – nem a szövetségi központ megerősödését, hanem egyre gyorsuló erózióját hozta magával. A Jelcin vezette Oroszország, mint a Szovjetunió legerősebb tagállama,

45 Пихоя, 1998. 613.

46 Шахрай–Попов–Яник, 2012. 218.

47 A szövetségi szerződés legutolsó, aláírásra kész júliusi változatát – *Megállapodás a Szuverén Államok Szövetségéről* – augusztus 15-én hozták nyilvánosságra. Lásd: *Проект Договора о Союзе Суверенных Государств*. In: *Правда* [Pravda], 1991. augusztus 15.

48 Lozo, 2014. 83.

nem akarta sem a szövetségi államot egyben tartani, sem a szövetségi központ irányító szerepét átvenni. A szovjet szövetségi központ ugyan próbált éveken át a legkülönbélebb eszközökkel – beleértve az erőszak korlátozott alkalmazását is – ellenállni a szecessziós folyamatoknak, de ehhez semmiféle támogatást nem kapott az államszövetség legfontosabb tagköztársaságától, Oroszországtól. Sőt, az augusztusi puccskísérlet idején épp a jecini vezetés elutasító álláspontja játszotta a főszerepet a puccsista „rendkívüli állapotot felügyelő állami bizottság” (GKCSP) kudarcában.⁴⁹ A demokratikus erők által irányított Oroszország a Szovjetunió többi tagköztársaságában nem ellenfelet, hanem szövetségest látott a szovjet szövetségi központtal szembeni küzdelmében. Az orosz vezetés kifejezetten arra törekedett, hogy egyenrangú partnerként ismerje el és kezelje a többi tagköztársaságot. Ez éppúgy érvényes volt a szuverenitások kinyilvánításának időszakára, ahogy a Szovjetunió felbomlásának végső szakaszára, majd a *Független Államok Közösségének* megalapítására. Ezt az együttműködésre törekvő magatartást ebben az időszakban talán csak egyetlen apró incidens – a tagköztársaságokat elválasztó határok esetleges felülvizsgálatának Moszkva adta értelmezése – zavarta meg, de ezt a félreértést is sikerült rövid időn belül tisztázni.⁵⁰ Ekkor még a tagköztársaságok együttműködési készsége és egymás iránti kölcsönös bizalma olyannyira erős volt, hogy a szétválás idején egy pillanatra sem merült fel komoly problémaként az újonnan képződő diaszpórák ügye. A Szovjetuniót felszámoló és egyben a Független Államok Közösségét megalapító, Belovezsszkaja Pucscában 1991. december 8-án aláírt dokumentum ugyan 2. és 3. cikkelyében kitért az etnikai hovatartozástól függetlenül mindenkit megillető egyenlő jogok garantálására és a nemzeti kisebbségek védelmére, de ez semmiképpen sem a bizalmatlanság jele volt.⁵¹

49 Erre vonatkozóan lásd Jelcin rendeletét, amelyben a „rendkívüli állapotot felügyelő állami bizottság” tevékenységét államcsínykísérletre nyilvánította: Указ Президента РСФСР от 19 августа 1991 г. № 61 «О попытке государственного переворота». In: *Ведомости СНД и ВС РСФСР*, 1991. № 34. 1134.

50 A puccskísérlet után Jelcin szónívője, Pavel Voscsanov augusztus 26-án nyilatkozatot adott ki, amelyben megerősítette, hogy Oroszország ugyan nem vonja kétségbe a tagköztársaságok önrendelkezési jogát, de érzékeli „a határok problémáját” is. A határkérdés Voscsanov szerint csak akkor tekinthető rendezettnek, ha azt a tagállamok közti megállapodás rögzíti. Oroszország ugyanis nem fogadja el a szovjet szövetségi köztársaságokat egymástól elválasztó jelenlegi határokat, mert azokat gyakran önkényesen – valamilyen pillanatnyi politikai igényt kiszolgálva – határozták meg. Ez történt például a Krím félszigettel, amikor azt az orosz tagköztársaságtól Ukrajnához csatolták, illetve Omszk és Orenburg megyékkel, amikor azokat átadták Kazahsztánnak. Az orosz elnöki szónívő nyilatkozatára gyorsan megérkezett az ukrán és a kazah válasz. Mindkét tagállam vezetése egyértelművé tette, hogy a határok átszabásáról semmilyen körülmények között sem hajlandó tárgyalni (Voscsanov nyilatkozatára vonatkozóan lásd: Пихоя, 1998. 703.). Rövid időn belül maga az orosz vezetés is visszakozott. Feltehetően belátta, hogy a határok újbóli demarkálása és delimitálása megannyi konfliktussal járna, ezért annak forszírozásával még a Szovjetunió felbomlása előtt felhagyott. Ez világosan kiolvasható volt a még 1991 őszi kiszivárogtatott Burbulisz-memorandumból, vagyis abból a dokumentumból, amelyben a korabeli orosz vezetés második embere, Gennagyij Burbulisz összefoglalta az Oroszország előtt álló legfontosabb feladatokat. Ám ebben a stratégiai célokat kijelölő feljegyzésében, amit *Oroszország stratégiája az átmeneti időszakban (Справка России в переходный период)* címen is emlegettek, már szóba sem került a határmódosítások ügye. A dokumentum legteljesebb változatát az a Vagyim Bakatyin adta közre, akit Gorbacsov 1991 őszi a szovjet Állambiztonsági Bizottság, a KGB át-szervezésével és önálló hatóságokra bontásával bízott meg. Бакатин, 1992. 212–214.

51 Lásd: *Создание о создании Содружества Независимых Государств*. In: *Внешняя политика и безопасность*, 2002. 13–14. A Szovjetunió felszámoló és a Független Államok Közösségét megalapító

A szovjet szétválás viszonylagos rendezettsége és békés természete – többek között – annak a fontos és szerencsés körülménynek volt köszönhető, hogy ekkor – néhány kivételtől eltekintve – a köztársaságok közti konfliktus élezésében érdekelt csoportok még marginális szerepet játszottak, és nem volt módjuk jelentős befolyást gyakorolni az eseményekre. Különös szerencse, hogy ez alól Oroszország sem volt kivétel. Sőt, a szétválást irányító orosz elit számára kifejezetten fontos volt a felbomlás tárgyalásos keretek közt tartása. És még csak az sem állítható, hogy a Szovjetunió sorsa csak és kizárólag az orosz félen múlt volna. A felbomlási folyamatban fontos szerepet játszott az a fordulat is, amely az augusztusi puccskísérletet követően Ukrajnában végbement.

Az államcsínykísérlet napjaiban – miként azt a többi tagköztársaság vezetése is tette – az ukrán is kívárt. A konzervatív fordulat kudarcá után viszont annál határozottabban indult el az önállósodás útján. Ez vezetett el az 1991. december 1-jén megtartott függetlenségről döntő népszavazáshoz, ami a kiválást támogatók megyőző fölényével zárult. A csaknem 85 százalékos részvétel mellett lebonyolított referendumon a szavazók több mint 90 százaléka támogatta Ukrajna önállóvá válását.⁵² Kijev azonban még ebben a helyzetben is inkább tartotta magát a kölcsönös egyeztetések politikájához, mintsem hogy egyoldalú lépéseket tegyen. A megegyezési magatartás követése azonban nemcsak Moszkva és Kijev viszonyát jellemezte, de kiterjedt a közép-ázsiai köztársaságokkal kapcsolatos politikára is. Ez még annak ellenére is igaz, hogy a közép-ázsiai köztársaságok vezetői – leszámítva a kazahot – csak post factum értesültek a Szovjetunió feloszlásáról. Az 1991. december 21-én Alma-Atában megtartott találkozóra éppen azért került sor, hogy a közép-ázsiai és Kaukázuson túli köztársaságoknak is lehetőségük legyen a két héttel korábban létrehozott Független Államok Közösségéhez való csatlakozásra. Ezzel a lehetőséggel – a balti államok és Grúzia kivételével – valamennyi egykori szovjet tagköztársaság élt is.⁵³

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Бакатин

1992 Бакатин, Вадим Викторович: *Избавление от КГБ*. Москва, 1992.

dokumentumot az ukrán és a belorusz Legfelsőbb Tanács már december 10-én ratifikálta, míg az orosz december 12-én. A ratifikálással párhuzamosan mindhárom tagállam parlamentje érvénytelenítette a Szovjetuniót megalapító 1922-es megállapodást. Az orosz Legfelsőbb Tanácsban 188 képviselő – köztük a kommunista frakció többsége is – támogatta a ratifikációt. Ellene mindössze hatan szavaztak, heten pedig tartózkodtak. Шубин, 2006. 38.

52 Шахрай–Попов–Яник, 2012. 265.

53 A balti köztársaságok még szeptember elején váltak ki a Szovjetunióból, míg Grúzia a Szovjetunió felbomlásával egy időben zajló polgárháborúja miatt nem tudott csatlakozni a Független Államok Közösségéhez. Tbiliszi ezt néhány évvel később megtette, ám 2008-ban, az Oroszországgal vívott „ötnapos háború” után végleg elhagyta a szervezetet. Шахрай–Попов–Яник, 2012. 269–270.

Boffa

1996 Боффа, Джузеппе [Boffa, Giuseppe]: *От СССР к России. История неоконченного кризиса (1964–1994)*. Москва, 1996.

Бугай

1994 Турки из Месхетии. Долгий путь к реабилитации, 1944–1994. Сост., предисл., коммент.: Бугай, Николай Федорович. Москва, 1994.

Conte

1994 Конт, Франсис [Conte, Francis]: *Хронология российской истории. Энциклопедический справочник*. Москва, 1994.

De Waal

2003 De Waal, Thomas: *Black Garden. Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*. New York, 2003.

Гайдар

2006 Гайдар, Егор Тимурович: *Гибель империи. Уроки для современной России*. Москва, 2006.

Gorbacsov

1985 Доклад М. С. Горбачева на апрельском пленуме ЦК КПСС 1985 г. Москва, 1985.

Human Rights Watch

1995 Human Rights Watch: *Playing the „Communal Card“: Communal Violence and Human Rights*. 1995. <https://www.hrw.org/reports/1995/communal/>.

История современной России

2011 *История современной России. Документы и материалы (1985–1999)*. В 2 частях. Ред.: Шахрай, С. М. – Клишас, А. А. Москва, 2011.

Яник

2012 Яник, Андрей Александрович: *История современной России. Истоки и уроки последней российской модернизации (1985–1999)*. Москва, 2012.

Ясин

2002 Ясин, Евгений Григорьевич: *Российская экономика. Истоки и панорама рыночных реформ*. Москва, 2002.

Кремнев

2005 Кремнев, Петр Петрович: *Распад СССР. Международно-правовые проблемы*. Москва, 2005.

Кудров

1997 Кудров, Валентин Михайлович: *Советская экономика в ретроспективе. Опыт переосмысления*. Москва, 1997.

Lozo

2014 Лозо, Игнац [Lozo, Ignaz]: *Августовский путч 1991 года. Как это было*. Москва, 2014.

Материалы

1986 *Материалы делегату XXVII съезда КПСС*. Москва, 1986.

Осипов

1997 *Россия: новый этап неолиберальных реформ. Социальная и социально-политическая ситуация в России в первой половине 1997 года*. Ред.: Осипов, Г. В. – Левашов, В. К. – Локосов, В. В. Москва, 1997.

Пихоя

1998 Пихоя, Рудольф Германович: *Советский Союз. История власти (1945–1991)*. Москва, 1998.

Поцелуев

1997 Поцелуев, Владимир А.: *История России XX столетия. Основные проблемы*. Москва, 1997.

Распад СССР

2016 *Распад СССР. Документы и факты (1986–1992)*. Том I. *Нормативные акты. Официальные сообщения*. Том II. *Архивные документы и материалы*. Ред.: Шахрай, Сергей Михайлович. Москва, 2016.

Россия. Хроника основных событий

2002 *Россия. Хроника основных событий, IX–XX вв.* Ред.: Афиани, В. Ю. – Козлов, В. П. и др. Москва, 2002.

Шахрай–Попов–Яник

2012 Шахрай, С. М. – Попов, С. М. – Яник, А. А.: *История современной России. Хроники «эпохи перемен» (1985–1999)*. В 2-х частях. Москва, 2012.

Шубин

2006 Шубин, Александр Владленович: *Распад СССР. Объективные причины и субъективный фактор*. In: *Распад СССР. Документы*. Сост.: Шубин, А. В. Москва, 2006. 3–42.

Славкина

2002 Славкина, Мария Владимировна: *Триумф и трагедия. Развитие нефтегазового комплекса СССР в 1960–1980-е годы*. Москва, 2002.

Вачнадзе–Гурули

2015 Вачнадзе, Мераб – Гурули, Вахтанг: *История Грузии. XIX–XX вв.* Тбилиси, 2015.

Внешняя политика и безопасность

2002 *Внешняя политика и безопасность современной России. Хрестоматия в четырех томах*. Том IV. *Документы*. Ред.: Шаклеина, Татьяна Алексеевна. Москва, 2002.

ZOLTÁN SZ. BÍRÓ

HOW AND WHY DID THE SOVIET UNION FALL APART?

What led to the dissolution of the Soviet Union in late 1991? The question still occupies many people, with just as many explanations. Even dating the beginning of the process reveals significant differences. Those who see the main causes as being of an economic nature, mostly put the beginning of the endgame decades prior to the actual onset of the breakup. Others reach right back to the foundation of the Soviet Union, since they see the main cause of its disintegration in its constitutional structure. A growing distrust and selfishness between the member republics composing the Soviet Union – in other words: the failure of Moscow's redistribution practices – explains the splintering of the federal state according to some interpretations. Yet others trace the events back to the growth and permeation of ethnic conflicts. Meanwhile, the role of Gorbachev must not be underestimated either, as he significantly loosened the tight hoops of the system and gave free way to numerous social initiatives and unquenched desires. The study sets out to give a detailed account of the causes and circumstances that played a role in the dissolution of the Soviet Union, and how they are related.